

Srebrenica, een verantwoordelijkheid

Kabinet Rutte II en haar antwoord op de verantwoordelijkheidsvraag van Srebrenica

Bachelorscriptie Geschiedenis

7 juli 2017

Naam Corianne Nieuwenhuis

Studentnummer 6008658

Begeleider Joost Vijselaar

Woorden: 8722

Samenvatting

Tijdens de Joegoslaviëoorlog riep de VN, ter bescherming van de burgers, een aantal steden uit tot *safe area's*. Eén van deze steden was de enclave Srebrenica. Hier beschermden Nederlandse militairen, als onderdeel van de VN-vredesmissie, de burgers. In juli 1995 viel de enclave Srebrenica. Na de val werden bijna 8000 burgers, vrijwel allemaal Bosnische mannen, omgebracht in de omgeving van Srebrenica. In 2007 oordeelde de rechter dat er een genocide had plaatsgevonden. Vanaf het moment van de val speelde de vraag wie nu verantwoordelijk was voor de val van de enclave en de genocide die hierop volgde. Eén van de instanties die deze vraag werd gesteld was de Nederlandse regering. Dit onderzoek richt zich op de vraag hoe kabinet Rutte II zich verhiel tot de verantwoordelijkheidsvraag van Srebrenica. Tijdens deze periode waren de val van Srebrenica en de genocide chronologisch gezien voorbij, maar de verantwoordelijkheidsvraag bleef opspelen. De verantwoordelijkheidsvraag van de val en genocide van Srebrenica waren niet voorbij.

De regering poogde doormiddel van verschillende onderzoeken het verleden af te sluiten, al in 2002 concludeerde zij dat er een politieke medeverantwoordelijkheid was. Staatshandelingen laten zien dat kabinet Rutte II gedurende de onderzoeksperiode ook bleef vasthouden aan deze conclusie. Echter in deze periode verandert de context van de verantwoordelijkheidsvraag door rechtszaken en excuses, niet langer was een politieke medeverantwoordelijkheid genoeg. Belangrijke aspecten van de veranderde context waren immuniteit van de VN, de gehanteerde definitie van voorkennis en *effective control* door de overheid. Dit onderzoek laat zien dat Srebrenica, ondanks de ingenomen positie van het kabinet, tijdens de periode november 2012 – juni 2015 niet afgesloten was, maar een onderdeel van het heden. Het was een *aanwezig verleden*.

Inhoudsopgave

Samenvatting	3
Inleiding.....	5
Hoofdstuk 1 – Voorgeschiedenis tot november 2012.....	8
Initiatieven afsluiten Srebrenica	8
Voorkennis van de genocide	10
Aanvaarding politieke medeverantwoordelijkheid.....	11
Deelconclusie	12
Hoofdstuk 2 – Positie inname van kabinet Rutte II.....	13
Srebrenica als afgesloten hoofdstuk.....	13
Een voltooid verleden	14
Verandering van de context van de schuldvraag – Immuniteit VN.....	15
Verandering van de context – Rechtszaken	15
Verandering van de context van de schuldvraag – Excuses.....	17
Deelconclusie	18
Hoofdstuk 3 – Positie inname van kabinet Rutte II volgens derden	19
Pax.....	19
Clingendael.....	21
Academici.....	21
Deelconclusie	22
Hoofdstuk 4 – Conclusie.....	24
Literatuur	27

Inleiding

'Turkije kent de Nederlanders van de slachting in Srebrenica. [...] We kennen hun verdorven karakter van de manier waarop ze er 8000 Bosniërs afmaakten.' Aldus de Turkse president Erdogan op 14 maart 2017.¹ In een reactie noemde minister-president Rutte de uitspraak 'walgelijke geschiedvervalsing'.² Reacties als deze, al dan niet vanuit de politiek, laten zien hoe politiek gevoelig een uitspraak als die van Erdogan ligt, 22 jaar na de val van Srebrenica. Vragen die opkomen zijn: waar ligt de oorsprong van deze gevoeligheid? Welke kenmerken heeft de verantwoordelijkheidsvraag ten aanzien van Srebrenica voor de Nederlandse regering?³

In juli 1995 viel de enclave Srebrenica in Bosnië. De enclave was opgericht in de Joegoslaviëoorlog. Deze oorlog was het gevolg van het gewelddadig uiteenvallen van Joegoslavië in 1991. In deze oorlog riep de VN een aantal steden uit tot veilige enclaves, *safe areas*. Srebrenica was één van deze steden. De enclave lag in het Servische gebied en er woonden veel Bosniakken. Bosniakken worden ook wel Bosnische moslims genoemd omdat deze bevolkingsgroep hoofdzakelijk uit moslims bestaat.⁴ Vanaf januari 1994 stond de enclave onder toezicht van Nederlandse militairen, hierna Dutchbat genoemd. Dutchbat was hier aanwezig als onderdeel van de VN-vredesmacht. De VN-vredesmacht opereerde vanuit het principe *deterrence through presence*, alleen al de aanwezigheid van VN-troepen zou Bosnische-Serviërs afschrikken.⁵ Toen in juli 1995 de enclave overmeesterd werd door de Bosnisch-Servische troepen, lieten zij onder toezicht oog van Dutchbat de mannen scheiden van de vrouwen en kinderen, waarna de meeste mannen werden weggevoerd en geëxecuteerd. Geschat wordt dat in de dagen na de val bijna 8000 mensen, bijna allemaal mannen, gedood zijn door Servisch-Bosnische troepen. Een groot gedeelte van deze mannen werd gedood terwijl ze probeerden te vluchten via de bossen rondom Srebrenica.⁶ Het internationaal gerechtshof in Den-Haag oordeelde in 2007 dat er een genocide had plaatsgevonden.

Het principe *deterrence through presence* was mislukt. Duidelijk was de schuld van de Bosnische-Serviërs. Deze troepen, die werden aangevoerd door Ratko Mladic, waren schuldig aan de dood van 8000 Bosniakken. Onduidelijk was in hoeverre de genocide voorkomen had kunnen worden door de vredesmacht en welke rol Dutchbat had moeten spelen ter voorkoming van de genocide. Vanaf juli 1995 werd gesproken over de verantwoordelijkheid voor de genocide bij de VN, Dutchbat of misschien zelfs de Nederlandse regering. De grote vraag bleek: *wie had door anders te handelen dit drama kunnen en moeten voorkomen?* Direct hieraan verbonden was de vraag: *had men kunnen weten dat er een genocide op handen was?* Wanneer men namelijk voorkennis had van de val of van de genocide, of had kunnen hebben, droegen niet alleen de Bosnisch

---

1 NOS, 'Erdogan geeft stemadvies en beschuldigt Nederland van Massamoord' (versie 14-3-2017) <http://nos.nl/artikel/2163086-erdogan-geeft-stemadvies-en-beschuldigt-nederland-van-massamoord.html> (22-3-2017).

2 Tom Reijner, 'Rutte razend na uitspraken Erdogan over Srebrenica' (versie 14-3-2017) <http://www.elsevier.nl/nederland/achtergrond/2017/03/erdogan-we-kennen-nederlanders-van-slachting-srebrenica-469530/> (22-3-2017).

3 Kabinet Rutte II is het onderzoeksobject. Dit is een onderdeel van de Nederlandse overheid. Wanneer er gesproken wordt over voorgaande kabinetten hanteert dit onderzoek de term 'regering', omdat dit niet gebonden is aan één kabinet.

4 Dit onderzoekspaper spreekt van Bosniakken in plaats van Bosnische moslims of moslimmannen wat gangbaar is in deze context. Hiervoor is gekozen vanwege wat voormalig Commandant der Strijdkrachten Peter van Uhm stelt: 'Anderen hadden er een religieuze oorlog van gemaakt; leiders hadden religie misbruikt om mensen tegen elkaar op te zetten, met alle vreselijke gevolgen van dien.' Zoals geciteerd door Sander Koenen, *Peter van Uhm: Ik koos het wapen* (Amersfoort 2015) 227.

5 Christ Klep, *Somalië, Rwanda, Srebrenica. De nasleep van drie ontspoorde vredesmissies* (Amsterdam 2008) 80-81.

6 Klep, *Somalië, Rwanda, Srebrenica*, 79-82.

Servische troepen de schuld en verantwoordelijkheid voor het drama, maar ook Dutchbat en de VN. De vraag rond voorkennis bleef terugkomen, want wie vooraf wist van de gevaren die de burgers liepen binnen de enclave was, in meer of mindere mate, verantwoordelijk voor de dood van deze burgers. Essentieel was de vraag of Dutchbat, en in brede zin de VN, los van een risico op genocide, niet met geweld de verovering van de enclave had moeten voorkomen. Men zou namelijk de inwoners van de enclave beschermen tegen Servische troepen.

Naar aanleiding van vragen vanuit de Tweede Kamer deed het NIOD (Nederlands instituut oorlogs-holocaust- en genocidestudies) vanaf 1996 onderzoek naar de val en het verantwoordelijkheidsvraagstuk. In 2002 publiceerde het NIOD het onderzoeksrapport.⁷ Een conclusie luidde: 'Nu er evident bij geen van de betrokkenen voorkennis was, was adequaat reageren bij voorbaat uitgesloten.'⁸ Deze conclusie leek een antwoord te geven op de verantwoordelijkheidsvraag. In de jaren daarna waren dan ook vanuit de regerende partijen weinig ontwikkelingen. Wel kwamen er reacties. Al in 2003 publiceerde het *Tijdschrift voor Geschiedenis* namelijk een editie over Srebrenica en de nasleep. Verschillende historici en filosofen schreven artikelen waaruit bleek dat de door het NIOD getrokken conclusie niet een definitief station was. Vragen rondom de val, genocide en verantwoordelijkheid bleven namelijk.⁹ In de periode die volgde werden er meer (academische) onderzoeken gedaan naar vraagstukken rond de val van en genocide bij Srebrenica waarbij de verantwoordelijkheidsvraag altijd aan bod kwam. Belangrijke bijdragen zijn de proefschriften van historici Christ Klep (2008) en Erna Rijdsdijk (2012).

Omdat de verantwoordelijkheidsvraag van Srebrenica bleef spelen richt dit onderzoek zich op de manier waarop kabinet Rutte II zich verhiel tot dit vraagstuk. Er wordt onderzocht hoe de verantwoordelijkheidsvraag van Srebrenica na bijna twintig jaar, dus in het licht van de geschiedenis, werd begrepen en beantwoord. Concreet wordt antwoord gezocht op de vraag: *Welke positie nam kabinet Rutte II tot juni 2015 in ten aanzien van verantwoordelijkheidsvraag voor de val van Srebrenica en de hierop volgende genocide en wat verklaart deze positie?*

De te onderzoeken periode start in november 2012 omdat toen kabinet Rutte II werd beëdigd. De periode loopt tot en met juni 2015 vanwege een documentaire die de VPRO aan het einde van deze maand uitzond. Deze documentaire maakte de VPRO naar aanleiding van een onderzoek door het radioprogramma Argos. Argos baseerde dit onderzoek onder andere op niet eerder gebruikte archiefstukken van de CIA. Het onderzoek van Argos liep vanaf de val van Srebrenica tot 2015 en wierp een nieuw, volgens veel Nederlandse politici schokkend, licht op de feiten.¹⁰ Het impliceerde namelijk meer voorkennis bij andere VN-lidstaten zoals de Verenigde Staten, Frankrijk en Groot-Brittannië. Hierdoor kwam de verantwoordelijkheidsvraag voor Nederland in een ander daglicht te staan.

Om tot een antwoord te komen is het onderzoek verdeeld in verschillende onderzoeksgebieden.

---

7 NIOD, *Srebrenica: een 'veilig' gebied Reconstructie, achtergronden, gevolgen en analyses van de val van een Safe Area* (Amsterdam 2002) http://publications.niod.knaw.nl/publications/srebrenicarapportniod_nl.pdf.

8 Cornelis Wiebes, *Intelligence en oorlog in Bosnië, 1992-1995: De rol van de inlichtingen en veiligheidsdiensten* NIOD, Srebrenica, een 'veilig' gebied. Deelstudies (Amsterdam 2002) 372.

9 Frank Ankersmit e.a. 'Het drama Srebrenica, Geschiedtheoretische beschouwingen over het NIOD-rapport' *Tijdschrift voor Geschiedenis* 2 (2003) passim.

10 VPRO/Human, 'Waarom Srebrenica moest vallen' (versie 29-6-2015) <https://www.vpro.nl/programmas/2doc/2015/waarom-srebrenica-moest-vallen.html> (20-3-2017).

Allereerst wordt een voorgeschiedenis geschreven tot november 2012, met centraal daarin wat andere historici zoals Erna Rijdsdijk en Christ Klep stelden over de positie inname van de regering. Deze uiteenzetting vormt een inleiding op de volgende hoofdstukken. Daarna wordt de positie van het kabinet Rutte II onderzocht. Hiervoor wordt gebruik gemaakt van alle stukken van de Tweede Kamer uit de periode 2012-2015 die Srebrenica impliciet of expliciet behandelen en gepubliceerd zijn op de website Officiële Bekendmakingen. Daarnaast worden ook persberichten, persconferenties en uitspraken van ministers, zoals geciteerd in media, meegenomen in het onderzoek. Deze items worden enkel gebruikt voor zover zij het standpunt van de regering weergeven inzake de verantwoordelijkheidsvraag van Srebrenica.

Naast de positie inname zoals beschreven door het kabinet zelf is het nodig om te onderzoeken wat onafhankelijke partijen zeggen over deze positie inname. Dit geeft namelijk een extern inzicht in hoe de overheid de verantwoordelijkheidskwestie van Srebrenica behandelde. Het derde hoofdstuk onderzoekt daarom de reactie van derde partijen op de positie inname van kabinet Rutte II ten aanzien van de verantwoordelijkheidsvraag.¹¹ In de periode 2012-2015 publiceerden weinig organisaties artikelen met betrekking tot Srebrenica. Daarom neemt dit onderzoek alle publicaties mee van officiële organisaties die betrokken waren bij Srebrenica in een breder kader dan de val en voor het kabinet een adviserende rol vervulden. Hierbij moet men denken aan commentaar van organisaties zoals de vredesorganisatie Pax en het instituut Clingendael. Als laatst wordt onderzocht wat academici schreven over de positie die het kabinet innam ten aanzien van de verantwoordelijkheidsvraag.

Dit onderzoek betoogt een onderling verband tussen het antwoord op de verantwoordelijkheidsvraag en de relatie die het kabinet onderhield met Srebrenica als historisch object. Daarom wordt de ingenomen positie ten aanzien van de verantwoordelijkheidsvraag verklaard aan de hand van verschillende relaties met het verleden. Hoogleraar historiografie en geschiedfilosofie Herman Paul onderscheidt in zijn boek *Als het verleden trekt* verschillende soorten verleden, namelijk *chronologisch*, *voltooid* en *aanwezig verleden*. Het verleden is chronologisch gezien altijd voorbij. Echter een verleden kan voltooid zijn zodat het afgesloten is, maar ook nog werkzaam zijn in het heden doordat bijvoorbeeld bepaalde vragen niet beantwoord of problemen niet opgelost zijn. Het verleden blijft dan ronddwalen in het heden als *aanwezig verleden*, dit kan zowel in positieve als negatieve zin.¹²

---

11 De media worden niet meegenomen als derde, onafhankelijke, partij omdat dit een heel nieuw onderzoeksgebied zal openen. Persberichten en andere nieuwsitems worden meegenomen bij de tweede deelvraag voor zover ze de positie inname van het kabinet ten aanzien van Srebrenica vertolken.

12 Herman Paul, *Als het verleden trekt, kernthema's in de geschiedfilosofie* (Amsterdam 2016).

Hoofdstuk 1 – Voorgeschiedenis tot november 2012

‘Er zit een wijze les in: realiseer je goed dat er een verschil is tussen schuld en verantwoordelijkheid.’¹³

De verantwoordelijkheidsvraag van Srebrenica leek makkelijk te beantwoorden. Echter, ondanks een gevonden antwoord bleek het onmogelijk hem af te sluiten. Om te achterhalen waarom de verantwoordelijkheidsvraag niet afgesloten werd behandelt dit hoofdstuk de manier waarop de regering tot november 2012 met de vraag omging.¹⁴ Deze behandeling behelst vier terreinen namelijk: initiatieven om Srebrenica af te sluiten, de focus op voorkennis, politieke medeverantwoordelijkheid en de getrokken lessen uit het verleden.

Het is allereerst van belang te zien dat de verantwoordelijkheidsvraag tweeledig was, zoals ook te lezen in de inleiding. De tweedeling weerspiegelde de complexiteit van de vraag. Enerzijds was er namelijk de val van de enclave Srebrenica zelf. De vraag hieraan verbonden was wat Dutchbat, de VN of de Nederlandse overheid wellicht, hadden moeten doen om die te voorkomen. Anderzijds was er de genocide die plaatsvond nadat de enclave was gevallen. De vraag hieraan verbonden was of men had kunnen weten van deze genocide en of betrokken partijen door deze kennis medeverantwoordelijk waren voor de genocide. Hoewel het twee verschillende vragen waren, bleek steeds weer de verbondenheid.

Initiatieven afsluiten Srebrenica

De regering probeerde na juli 1995 herhaaldelijk het hoofdstuk ‘Srebrenica’ af te sluiten. Afsluiten betekende dat de verantwoordelijkheidsvraag als een opzichzelfstaand onderwerp geen rol meer zou spelen in de politieke debatten. Afsluiten deed de regering in een zoektocht naar exacte historische kennis van de gebeurtenissen bij en rond Srebrenica. De regering onderhield een kennisrelatie met de historische gebeurtenissen.¹⁵ De eerste poging om Srebrenica af te sluiten was een debriefing in december 1995. De debriefing bood geen oplossing, het beantwoordde namelijk de vragen rondom de val van Srebrenica niet. Daarom werd besloten onderzoek te doen.¹⁶ Allereerst werd gevraagd om een internationaal onderzoek vanuit de VN. De gedachte hierachter was dat Srebrenica geen Nederlandse maar internationale aangelegenheid was.¹⁷ De VN voldeed niet aan dit verzoek. Op aanvraag van de Tweede Kamer voerde daarom het NIOD vanaf 1996 een onderzoek uit naar de val van Srebrenica en naar de algemene vraag welke verantwoordelijkheid de Nederlandse overheid had. Het NIOD wilde een gedetailleerde, op wetenschappelijk onderzoek gebaseerde en objectieve beschrijving bieden van de gebeurtenissen bij Srebrenica.¹⁸ Het was de bedoeling van het NIOD via deze objectieve beschrijving de overheid handvaten te bieden zodat het een conclusie kon trekken op politiek

---

13 Luitenant-kolonel Jan Swillens over de les die hij leerde van Peter van Uhm nadat Swillens één van zijn mannen verloor in Afghanistan. Peter van Uhm was toen Commandant der Strijdkrachten. In: Koenen, *Peter van Uhm: ik koos het wapen*, 107.

14 Dit hoofdstuk schrijft over de regering omdat het tijdsbestek verschillende kabinetten omvat.

15 Paul, *Als het verleden trekt*, 112-161.

16 Parlementaire enquêtecommissie Srebrenica, *Missie zonder vrede, Eindrapport Parlementaire Enquêtecommissie Srebrenica* (Den-Haag 2003) 339.

17 Erna Rijdsdijk, ‘Het spook van Srebrenica’ (versie 5-3-2017) <https://www.sg.uu.nl/videos/het-spook-srebrenica> (12-5-2017).

18 NIOD, *Srebrenica: een ‘veilig’ gebied*, 10.

niveau. Het zou de basis vormen voor verdere, politieke, stappen.¹⁹ Het onderzoek resulteerde in een document van 6600 pagina's dat het NIOD in 2002 publiceerde.²⁰ Een conclusie luidde: 'Nu er evident bij geen van de betrokkenen voorkennis was, was adequaat reageren bij voorbaat uitgesloten.'²¹ Nederland had in 1995 kortom geen *voorkennis* van de op handen zijnde genocide en kon daarom niet accuraat handelen om deze te voorkomen.²²

Hoewel er geen voorkennis van de genocide was geweest, stelde het NIOD wel dat er niet adequaat gehandeld was rondom de val van Srebrenica. Zo had Dutchbat meer inlichtingen kunnen inwinnen, de Verenigde Staten hadden namelijk een goed inlichtingennetwerk in de regio. Echter hier wilden Defensie en de top van de Koninklijke Landmacht geen gebruik van maken. Ook stond Nederland, zowel de publieke opinie als de regering zeer positief tegenover actieve deelname aan de vredesoperatie.²³ Door deze houding hield de regering minder rekening met de veiligheid en de risico's. De missie was niet goed doorgedacht en had geen duidelijke exit strategie, er was namelijk geen zekerheid of er luchtsteun zou komen wanneer de situatie hierom vroeg.²⁴

Tegelijk stelde het NIOD dat de val van Srebrenica en de massaslachting als verrassing kwamen. Ook concludeerde het dat naar alle waarschijnlijkheid de massaslachting in deze specifieke vorm en afmeting niet lang vooraf gepland was.²⁵ Kortom het NIOD gaf een reconstructie van het gebeurde, stelde dat er weliswaar fouten waren gemaakt, maar dat Dutchbat en de regering machteloos waren toen de enclave viel en de genocide plaatsvond.

Naast de aanvraag aan NIOD voor een wetenschappelijk onderzoek besloot de Tweede Kamer in 1999 tot het oprichten van de *Tijdelijke Commissie Besluitvorming Uitzendingen*. Deze commissie moest een reconstructie geven van de besluitvorming rond de uitzending naar Joegoslavië. Zij presenteerde haar resultaten in 2000 in een rapport, maar kon geen definitieve conclusie geven omdat het NIOD haar onderzoek nog niet had afgerond.²⁶ In 2002 besloot de Tweede Kamer alsnog tot het houden van een parlementaire enquête. Deze enquête, het zwaarste middel van de Tweede Kamer om haar taak als controleur van de overheid uit te voeren, resulteerde in het boek *Missie zonder vrede*.²⁷ Het vormde een aanvulling op de conclusies van het NIOD en de *Tijdelijke Commissie Besluitvorming Uitzendingen*. Het doel van de parlementaire enquête was:

'de Kamer in staat te stellen een definitief politiek oordeel te vellen over het optreden van de Kamer, de

---

19 Christ Klep, 'Srebrenica als politiek en moreel dilemma', *Carré, Orgaan van de Nederlandse Officieren vereniging* 27 (2004) 17-21, aldaar 20-21.

20 Ibidem, passim.

21 NIOD, *De val van Srebrenica, luchtsteun en voorkennis in nieuw perspectief* (Amsterdam 2016) 142-143.

22 Van belang is hier de term zekere kennis. Zoals verder dit onderzoek blijkt en ook al kort in de inleiding is aangehaald, is deze vraag over zekere kennis een kwestie die ook in holocauststudies voor discussie zorgt. De vraag die hierachter schuilt is, hoeveel kennis moet je hebben van of hoe groot moet het vermoeden zijn voor een genocide voordat je als handelt. Ben je enkel medeverantwoordelijk als je zekere kennis hebt van een ophanden zijnde genocide, of ben je dit al wanneer je met (logisch) redeneren tot de conclusie komt dat moord niet uit te sluiten valt?

23 NIOD, *Srebrenica: een 'veilig' gebied*, 947-954.

24 NIOD, 'Srebrenica-rapport, Persbericht' (versie 10-4-2002) <http://www.niod.knaw.nl/nl/srebrenica-rapport/persbericht> (7-6-2017).

25 Het NIOD sprak in dit rapport over een massaslachting, pas in 2007 oordeelde de rechter dat Srebrenica een genocide was.

NIOD, *Srebrenica : een 'veilig' gebied*, 3125-3161.

26 Handelingen Tweede Kamer der Staten Generaal (hierna: HTK), 'Behandeling van: - het rapport van de tijdelijke commissie besluitvorming uitzendingen (26454) (debat met de regering)' (versie 17-10-2000) <https://zoek.officielebekendmakingen.nl/h-tk-20002001-709-735> (15-6-2017).

27 Parlementaire enquêtecommissie Srebrenica, *Missie zonder vrede*, passim.

Nederlandse regering en de ambtelijk/militair verantwoordelijken in de aanloop naar, tijdens, en na afloop van de gebeurtenissen in Srebrenica.²⁸

De conclusie van de parlementaire enquête lag in lijn met die van het NIOD: 'De commissie is van mening dat de betrokken ministers op een adequate wijze zijn omgegaan met de verantwoordelijkheidsverdeling zoals die geldt in de Nederlandse verhoudingen.'²⁹ Alle drie de commissies ondersteunden de regering in de poging het verleden af te sluiten door antwoord te krijgen op de vraag of zij een verantwoordelijkheid had in de val en genocide. Dit deden zij door te zoeken naar exacte historische kennis over de feitelijke historische gebeurtenissen bij Srebrenica. De focus in deze onderzoeken lag op het al dan niet hebben van voorkennis van de val en genocide en de verantwoordelijkheidsverdeling tijdens de VN-vredesmissie naar Srebrenica.

Voorkennis

Een reconstructie van de val en genocide was niet genoeg om de verantwoordelijkheidsvraag te beantwoorden en het verleden af te sluiten. De verantwoordelijkheidsvraag van Srebrenica bleef namelijk naar voren komen. Het niet hebben van, of een tekort aan voorkennis betekende dat Dutchbat en de regering geen schuld hadden aan de val van de enclave en met name niet aan de genocide. Zij hadden dan in het uiterste geval een humanitaire verantwoordelijkheid. De vraag was echter wat men verstond onder voorkennis: In februari 2012 publiceerde historica Erna Rijdsijk haar proefschrift. Hierin stelde zij dat de regering zich bij de beantwoording van de verantwoordelijkheidsvraag richtte op het al dan niet aanwezig zijn van zekere voorkennis. Dit betekende dat, omdat er geen zekerheid was over de genocide die zou plaatsvinden en de enclave die zou vallen, er geen sprake was van voorkennis. Het ontbreken van deze zekere voorkennis lag ten grondslag aan het oordeel van het NIOD, en daarmee van de regering, dat er geen sprake was van voorkennis.³⁰ Ondanks het ontbreken van zekerheid over een ophanden zijnde genocide was er wel kennis van massamoorden, verkrachtingen en deportaties tijdens de oorlog in het voormalig Joegoslavië. Rijdsijk stelde daarom dat er wel degelijk sprake was van voorkennis en dus verantwoordelijkheid bij de Nederlandse overheid. De massamoord was namelijk te verwachten gezien de gebeurtenissen elders in de regio.³¹ Voormalig Commandant der Strijdkrachten Peter van Uhm weersprak de redentie van Rijdsijk: 'Op dat moment zag niemand dat het zou uitlopen op een massamoord. Dat zat niet in het denkraam van de troepen die werkten aan vrede.'³²

Deze discussie wordt duidelijker in de context van een andere genocide namelijk de Holocaust. In deze kwestie speelt nog steeds de vraag rond voorkennis. Hier stelt bijvoorbeeld historicus Bart van der Boom dat Nederlanders geen kennis hadden van de Holocaust omdat ze niet wisten van het vergassen van Joden in vernietigingskampen.³³ Historicus Ies Vuijsje daarentegen stelt dat men wel wist van de Holocaust omdat men zag dat er op straat mensen gedood werden, men zag de deportaties. Oftewel de Holocaust gebeurde voor de ogen van de burgers. Men had dus met logisch redeneren kunnen weten dat de gedeporteerde Joden hun

---

28 Ibidem, 15.

29 Ibidem, 450.

30 Erna Rijdsijk, *Lost in Srebrenica, Responsibility and Subjectivity in the Reconstructions of a Failed Peacekeeping Mission* (2012 Amsterdam) 93-112.

31 Rijdsijk, *Lost in Srebrenica*, 93-112.

32 Zoals geciteerd in: Koenen, *Peter van Uhm: ik koos het wapen*, 181.

33 Bart van der boom, *Wij weten niets van hun lot' : gewone Nederlanders en de Holocaust* (Amsterdam 2012) passim.

dood tegemoet gingen.³⁴ Uit deze discussie blijkt een verschil in opvatting over voorkennis. Vuijsje stelt dat je niet precies de uitkomst hoeft te weten om te kunnen voorzien wat er zal gebeuren. Van der Boom stelt daarentegen dat je niet bij voorbaat kunt weten wat er zal gebeuren omdat wij niet bij machte zijn in de toekomst te kijken. Deze twee opvattingen speelden in deze periode ook in de discussie rond Srebrenica. Verder in dit onderzoek zal blijken dat de regering de definitie van kennis aanhing zoals beschreven door Van der Boom, namelijk: de regering was niet verantwoordelijk voor de val en genocide, omdat op grond van de beschikbare kennis geen zekerheid bestond over het toekomstig handelen van de Bosnisch Servische troepen.

Aanvaarding politieke medeverantwoordelijkheid

Naar aanleiding van de publicatie van het NIOD-rapport besloot toenmalig minister president Kok in 2002 op te stappen en viel zijn kabinet. In een verklaring benadrukte Kok de verantwoordelijkheid van de Serviërs voor de massaslachting, maar stelde dat de Nederlandse overheid als lid van de internationale gemeenschap tekort was geschoten in het beschermen van mensen. Het tekortschieten was niet te herleiden tot één moment maar kwam voort uit een opeenstapeling van fouten. Deze fouten waren aangekaart door het NIOD namelijk: te weinig inlichtingen, geen goede exit strategie en niet verzekerd van luchtsteun wanneer de situatie hierom zou vragen.

Nederland neemt nadrukkelijk niet de schuld op zich voor de gruwelijke moord op duizenden Bosnische moslims in 1995. Wél wordt op deze wijze de politieke medeverantwoordelijkheid van Nederland voor de situatie waarin dit kon gebeuren, zichtbaar gemaakt.³⁵

De conclusie tot politieke medeverantwoordelijkheid stond allereerst in relatie tot de grotere verantwoordelijkheid van de VN.³⁶ Ten tweede had de regering geen schuld in de val of genocide omdat het alleen, als onderdeel van de VN-vredesmissie een aandeel had geleverd in de ontstane situatie waarin de Serviërs de genocide hadden uitgevoerd. Ten derde waren de val en genocide onbedoelde gevolgen van de goede bedoelingen van de Nederlandse deelname aan de vredesmissie. Dutchbat, en daarmee de regering, stond op het beslissende moment machteloos tegenover de val en de genocide en bleek niet in staat de Bosniakken te beschermen.³⁷ Uit deze uitspraak bleek kortom dat de regering geen verantwoordelijkheid had in de val of genocide zelf, maar alleen per ongeluk een faciliterende rol had gehad omdat zij, vanuit humanitaire doeleinden, als lid van de VN aanwezig was ter plaatse.³⁸

Christ Klep stelde in 2004 dat de regering de verantwoordelijkheidsvraag niet beantwoordde.³⁹ Dit is interessant omdat zij letterlijk een politieke medeverantwoordelijkheid nam en dus een antwoord gaf op de verantwoordelijkheidsvraag van Srebrenica. Klep sprak dus over een andere vorm van verantwoordelijkheid nemen. Klep wilde dat de regering een verantwoordelijkheid erkende in de val en genocide zelf. Doordat de

---

34 Ies Vuijsje, *Tegen beter weten in, zelfbedrog en ontkenning in de Nederlandse geschiedschrijving over Jodenvervolgung* (Amsterdam 2010) passim.

35 HTK, 'Presentie en opening (dinsdag 16 april 2002)' (versie 23-4-2002) <https://zoek.officielebekendmakingen.nl/h-tk-20012002-4539-4541.html> (15-6-2017).

36 Rijdsdijk, 'Forever Connected': State Narratives and the Dutch Memory of Srebrenica' in Dbravka Zarkov en Marlies Glasius (eds.) *Narratives of Justice in and out of the courtroom, former Yugoslavia and Beyond* (Berlijn 2014) 131-146, passim.

37 Klep, *Somalië, Rwanda, Srebrenica*, 139.

38 Rijdsdijk, 'Forever Connected', 137-140.

39 Christ Klep, 'Srebrenica als politiek en moreel dilemma' 20-21.

regering een politieke medeverantwoordelijkheid aanmat gaf ze geen rechtstreeks antwoord op de verantwoordelijkheid van haarzelf.⁴⁰ Hierna zal blijken dat de verantwoordelijkheidsvraag inderdaad bleef opspelen.

Het aftreden van het kabinet was dus geen antwoord op de verantwoordelijkheidsvraag, wel was het een poging van de regering om het verleden af te sluiten. Met deze doelstelling lag het optreden van Kok in lijn met de onderzoekscommissies. Deze commissies poogden ook het verleden af te sluiten. Zij deden dit door onderzoek te gaan naar exacte historische kennis. Kok deed dit door politieke consequenties te aanvaarden voor de resultaten die de commissies publiceerden. Voor de regering was de verantwoordelijkheidsvraag van Srebrenica afgesloten nadat zij in 2002 politieke consequenties had aanvaard. Srebrenica kon daarom worden ingezet als belangrijke les uit het verleden: 'Er zijn lessen geleerd over het omgaan met internationale vredesoperaties deze lessen worden sindsdien toegepast.'⁴¹ Verschillende ministers spraken ook in de parlementaire enquête over de geleerde lessen uit Srebrenica, deze 'lessen' specificeerden zij echter niet.⁴²

Deelconclusie

De periode na de val van Srebrenica en met name tot en met 2002 typeerde zich als een periode waarin de regering probeerde een antwoord te vinden op de eigen verantwoordelijkheid. Dit antwoord zou Srebrenica af moeten sluiten en er een *voltooid verleden* van maken. In het beantwoorden van de verantwoordelijkheidsvraag speelde voorkennis een cruciale rol, want wie wist van de op handen zijnde genocide was in meer of mindere mate verantwoordelijk. Concluderend kan men stellen dat de regering via het vergaren van exacte historische kennis probeerde te achterhalen of er sprake was van voorkennis. De voorkennis waar de onderzoekscommissies, en daarmee de regering, zich op richtte was een heel nauw begrip omdat het alleen een zeer zeker weten gold als voorkennis. Dit conflicteerde met opvattingen die stelden dat ook aanwijzingen en vermoedens golden als voorkennis.

Nadat de onderzoekscommissies concludeerde dat de regering weliswaar steken had laten vallen in het proces, maar op het moment van de val en genocide machteloos stond, nam de toenmalige minister president Kok een politieke medeverantwoordelijkheid. Dit hield in dat de regering als onderdeel van de VN-vredesmissie een verantwoordelijkheid had in de ontstane situatie die de val en genocide mogelijk hadden gemaakt. De regering had dus geen verantwoordelijkheid in de val en genocide zelf.

---

40 Christ Klep, 'Srebrenica als politiek en moreel dilemma' 20-21.

41 HTK, 'Presentie en opening (dinsdag 16 april 2002)' (versie 23-4-2002) <https://zoek.officielebekendmakingen.nl/h-tk-20012002-4539-4541.html> (15-6-2017).

42 Parlementaire enquêtecommissie Srebrenica, *Missie zonder vrede*, passim.

Hoofdstuk 2 – Positie inname van kabinet Rutte II

Na 2012 was voor de Nederlandse regering de verantwoordelijkheidsvraag van Srebrenica niet afgesloten. De verschillende rapporten van onder andere het NIOD en de Parlementaire Enquêtecommissie, hadden een afsluitend antwoord moeten geven maar dit was niet gelukt. Steeds weer kwamen de val van de *safe area* en genocide boven in herinnering en werd erover gesproken. Dit was vaak verbonden aan de vraag wie nu welke verantwoordelijkheid had. In de periode november 2012 – juni 2015 was de verantwoordelijkheid van Srebrenica echter niet langer een op zichzelf staand onderwerp voor het kabinet. Wanneer de verantwoordelijkheid ter sprake kwam was dit ofwel vanwege een derde partij die het kabinet opriep om een standpunt in te nemen, bijvoorbeeld via de rechtspraak ofwel vanwege, vaak militaire, beleidsvoering waarbij Srebrenica werd aangehaald.

Dit hoofdstuk onderzoekt hoe de positie van de regering ten aanzien van de verantwoordelijkheidsvraag van Srebrenica zich tijdens kabinet Rutte II verder ontwikkelde. Dit hoofdstuk betoogt dat de positie inname van de regering in de periode november 2012 – juni 2015 onveranderd *lijkt*. De betekenis van de positie inname ten aanzien van de verantwoordelijkheidsvraag veranderde echter wel. Dit kwam door rechterlijke uitspraken en excuses die de context van de verantwoordelijkheidsvraag beïnvloedde. Hierdoor was de positie van kabinet Rutte II ten aanzien van de verantwoordelijkheidsvraag anders dan voor andere kabinetten.

Srebrenica als afgesloten hoofdstuk

In de periode voor 2012 concludeerde de regering dat zij geen eigen verantwoordelijkheid had in de val van Srebrenica en de massamoord die plaatsvond na de val, alleen een politieke medeverantwoordelijkheid voor de ontstane situatie.⁴³ Uit het eerste hoofdstuk blijkt dat deze conclusie was getrokken op basis van het ontbreken van voorkennis bij de overheid en bij Dutchbat III. Tijdens de onderzoeksperiode november 2012 – juni 2015 bleef deze conclusie staan.⁴⁴ Premier Rutte onderschreef deze conclusie expliciet, zo zei hij in 2013 in een persconferentie:

Wij hebben ons altijd op het standpunt gesteld, en daarin ook gesteund door datzelfde rapport van het Nederlands Instituut voor Oorlogsdocumentatie, dat Nederland en Dutchbat niet verantwoordelijk is voor de val van de enclave en de daaropvolgende massamoord. De schuld daarvoor ligt bij de Bosnische Servische [red. militie], in het bijzonder natuurlijk bij Mladic en Karadzic.⁴⁵

Het is opvallend dat het kabinet tegelijkertijd de val van Srebrenica, de daarop volgende genocide en de hieraan verbonden verantwoordelijkheidsvraag in overheidsstukken minimaal aanhaalde op momenten die

---

43 Aldus voormalig minister president Kok. In: HTK, 'Presentie en opening (dinsdag 16 april 2002)' (versie 23-4-2002) <https://zoek.officielebekendmakingen.nl/h-tk-20012002-4539-4541.html> (15-6-2017).

44 Aanhangsel van de Handelingen Tweede Kamer der Staten Generaal, 'Antwoord vragen Peters, van Bommel, Voordewind, Thieme en Pechtold over de gerechtelijke uitspraak die de Staat aansprakelijk stelt voor de dood van drie mannen tijdens de genocide in Srebrenica' (versie 24-1-2012) <https://zoek.officielebekendmakingen.nl/ah-tk-20112012-1094> (15-6-2017); Volkskrant, 'Staat vecht uitspraak over Srebrenica aan' (versie 9-10-2014); <http://www.volkskrant.nl/binnenland/staat-vecht-uitspraak-over-srebrenica-aan~a3764889/> (27-5-2017);

NOS, 'Voerhoeve: Wij hebben Dutchbat niet verraden' (versie 29-5-2015) <http://nos.nl/artikel/2038359-voorhoeve-wij-hebben-dutchbat-niet-verraden.html> (27-5-2017).

45 Rijksoverheid, 'Persconferentie na ministerraad 6 september 2013' (versie 6-9-2013)

<https://www.rijksoverheid.nl/documenten/mediatekst/2013/09/06/persconferentie-na-ministerraad-6-september-2013> (27-5-2017).

zich er voor leenden. Bijvoorbeeld in de evaluaties betreft het functioneren van Defensie en van militaire inzet in het buitenland. Zelfs wanneer het besproken thema direct gerelateerd was aan deze regio in de Balkan werden de val en de genocide weinig tot niet aangehaald.⁴⁶

Een voltooid verleden

Het kabinet beschouwde voor zichzelf Srebrenica als een afgesloten onderwerp. Daarom kon het kabinet Rutte II dit verleden materialiseren. Zo schonk ze jaarlijks vijf miljoen euro aan hulp gelden aan de regio.⁴⁷ De reden voor deze schenkingen was de politieke medeverantwoordelijkheid zoals genomen door Kok: 'Vanuit dit verantwoordelijkheidsbesef heeft het kabinet vanaf 2002 jaarlijks circa 5 miljoen euro bijgedragen aan Srebrenica.'⁴⁸ Deze schenkingen werden gebruikt voor de opbouw van het land en hulp aan slachtoffers.⁴⁹

Ook richtte het kabinet zich op de lessen die zij trok uit het voltooide verleden. Waar de regering in de periode tot november 2012 de zogenaamde lessen van Srebrenica niet nader verklaarde deed kabinet Rutte II dit wel, soms impliciet, soms duidelijk zoals in het bovenstaande citaat. De lessen kwamen allereerst terug in evaluaties met betrekking tot militair handelen, zoals de eindevaluatie programma SPEER. Srebrenica was een directe aanleiding om het programma SPEER op te zetten dat Defensie moest hervormen zodat het beter zou functioneren in crisissituaties. De val en de genocide werden in de inleiding dan ook gepresenteerd als les. Verder in de evaluatie kwamen ze niet aan bod.⁵⁰ Op deze manier werden de val van Srebrenica en de hieraan verbonden verantwoordelijkheidsvraag gepresenteerd als een goede les uit het verleden waar niet meer woorden aan gespendeerd hoefden te worden. Alles was namelijk al gezegd.

Ten tweede kwamen de betrokken lessen van Srebrenica terug inzake de missie naar Mali.⁵¹ De vraag of men nog deel moest nemen aan vredesmissies leek niet ter discussie te staan. De vraag *hoe zullen we deelnemen* kwam echter steeds terug. Hierin focuste men zich op luchtsteun en eigen militaire krachten.⁵² Ook werd onderzocht of men gebruik moest maken van burgerpersoneel, voor bijvoorbeeld een taak als tolk.⁵³ Iets wat voorheen gebruikelijk was geweest, maar na de val van Srebrenica als problematisch werd gezien omdat er

---

46 Ministerie van Defensie, *Eindrapportage Programma SPEER Terugblik op de invoering van ERP bij Defensie* (Den-Haag 2013) passim.

47 Rijksoverheid, 'Betrekkingen Nederland - Bosnië en Herzegovina' (versie n.d.) <https://www.rijksoverheid.nl/onderwerpen/betrekkingen-met-nederland/inhoud/bosnie-herzegovina> (27-5-2017).

48 HTK, 'Regionale Benadering Westelijke Balkan; Brief regering; Reactie op de brief van de Vereniging Dutchbat 3' (versie 23-3-2012) <https://zoek.officielebekendmakingen.nl/kst-29478-10> (15-6-2017). Hoewel deze verklaring al eerder gegeven was dan de onderzoeksperiode heeft de staat tijdens 2012-2015 hier geen andere verklaring voor gegeven. Tijdens de onderzoeksperiode continueerde echter de jaarlijkse schenking van hulp gelden, daarom kan men concluderen dat de motivatie hiervoor niet veranderd zal zijn. Rijksoverheid, 'Betrekkingen Nederland - Bosnië en Herzegovina' (n.d.) <https://www.rijksoverheid.nl/onderwerpen/betrekkingen-met-nederland/inhoud/bosnie-herzegovina> (4-4-2017).

49 Ministerie van Buitenlandse Zaken, 'Beantwoording vragen van het lid Van Bommel over de besteding van hulp gelden voor Srebrenica' (versie 12-7-2013) <https://www.rijksoverheid.nl/binaries/rijksoverheid/documenten/kamerstukken/2013/07/12/beantwoording-kamervragen-over-besteding-hulp-gelden-voor-srebrenica/beantwoording-kamervragen-over-besteding-hulp-gelden-voor-srebrenica.pdf> (15-6-2017).

50 Ministerie van Defensie, *Eindrapportage Programma SPEER*, passim.

51 Sinds april 2014 waren Nederlandse militairen in Mali als onderdeel van de VN-missie Minusma in Mali waarmee de VN probeerde de stabiliteit en veiligheid in het land te herstellen. In: Ministerie van Defensie, 'Missie in Mali' (versie, n.d.) <https://www.defensie.nl/onderwerpen/missie-in-mali> (6-7-2017).

52 Ministerie van Buitenlandse Zaken, 'Beantwoording feitelijke vragen inzake Artikel 100 brief over een Nederlandse bijdrage aan de UN Multidimensional Integrated Stabilisation Mission in Mali (MINUSMA)' (versie november 2013) <https://www.rijksoverheid.nl/documenten/kamerstukken/2013/11/27/beantwoording-feitelijke-vragen-inzake-artikel-100-brief-over-een-nederlandse-bijdrage-aan-de-un-multidimensional-integrated-st> (15-6-2017).

53 Verder dit hoofdstuk zal blijken waarom deze vraag van belang was. In: Ministerie van Buitenlandse Zaken, 'Beantwoording feitelijke vragen inzake Artikel 100 brief over een Nederlandse bijdrage aan de UN Multidimensional Integrated Stabilisation Mission in Mali (MINUSMA)' (versie november 2013) <https://www.rijksoverheid.nl/documenten/kamerstukken/2013/11/27/beantwoording-feitelijke-vragen-inzake-artikel-100-brief-over-een-nederlandse-bijdrage-aan-de-un-multidimensional-integrated-st> (15-6-2017).

burgerpersoneel was gedood na de val van de enclave. Voor de dood van deze mannen werd de regering in 2013 verantwoordelijk gehouden. Deze kwestie komt later dit hoofdstuk terug.

Verandering van de context van de schuldvraag – Immuniteit VN

De getrokken lessen van Srebrenica kwamen in nog een derde punt terug, namelijk de immuniteit van de VN bij VN-missies. Deze kwestie slaat een brug naar de verandering van de context waarin de verantwoordelijkheidsvraag speelde. Die verandering zorgde ervoor dat de verantwoordelijkheidsvraag niet afgesloten was voor het kabinet. De vraag wie nu verantwoordelijk was bij een falende vredesmissie speelde gedurende de hele nasleep van Srebrenica al een rol. In deze periode kwam de vraag echter aan de orde in verband met nieuwe uitzendingen maar ook in direct verband met de verantwoordelijkheidsvraag van Srebrenica. De rechter oordeelde namelijk in 2013 dat de VN immuniteit genoot en niet aangeklaagd kon worden.⁵⁴

Deze uitspraak betekende allereerst dat civiele aansprakelijkheid voor Nederland niet te voorkomen was bij nieuwe missies. De missie naar Mali was in dit verband direct aan de orde. Men wilde voor volgende missies voorkomen dat er onduidelijkheid bleef bestaan over toedeling van verantwoordelijkheden over het individuele land en de supranationale organisatie, in dit geval de VN.⁵⁵ Deze onduidelijkheid was er namelijk wel bij de verantwoordelijkheidsvraag van Srebrenica, het tweede punt. Een kwestie van de aansprakelijkheid gaat vooraf aan de vraag naar verantwoordelijkheid en de schuld. De uitspraak van Kok in 2002 had er al betrekking op, omdat hij sprak over een 'politieke medeverantwoordelijkheid'. Na de uitspraak van de rechter kon de regering zich niet langer beroepen op de verantwoordelijkheid van de VN, maar was het zelf civiel aansprakelijk. Hierdoor kwam de verantwoordelijkheid zoals genomen door kabinet Kok II en onderschreven door kabinet Rutte II in een ander daglicht te staan. De politieke medeverantwoordelijkheid werd een wankel positie omdat deze onder andere was gebaseerd op meerdere verantwoordelijke partijen zoals de VN. Nadat de VN immuun bleek kon deze partij niet verantwoordelijk gehouden worden.

Verandering van de context – Rechtszaken

Een tweede reden waarom de context van de verantwoordelijkheidsvraag veranderde waren andere rechterlijke uitspraken. Ondanks de conclusie dat de regering bij gebrek aan voorkennis alleen een politieke medeverantwoordelijkheid had, hield de Hoge Raad in 2013 de Nederlandse regering aansprakelijk voor een specifiek geval.⁵⁶ Namelijk voor de dood van drie Bosniakken die in 1995 werden gedood door Bosnisch-

---

54 Ministerie van Defensie, 'Antwoorden op de vragen over aansprakelijkheid van de staat bij inzet VN-operaties' (versie 7-3-2014) <https://www.rijksoverheid.nl/binaries/rijksoverheid/documenten/kamerstukken/2014/03/07/beantwoording-kamervragen-over-aansprakelijkheid-van-de-staat-tijdens-inzet-in-vn-operaties/beantwoording-kamervragen-over-aansprakelijkheid-van-de-staat-tijdens-inzet-in-vn-operaties.pdf> (15-6-2017).

55 Aangangsel van de Handelingen Tweede Kamer der Staten Generaal, 'Antwoord op vragen van de leden Ten Broeke, Van Oosten en Van der Steur over de civiele aansprakelijkheid van de Staat der Nederlanden bij militaire uitzendingen' (versie 28-10-2013) <https://zoek.officielebekendmakingen.nl/ah-tk-20132014-331> (15-6-2017); Ministerie van Defensie, 'Antwoorden op de vragen over aansprakelijkheid van de staat bij inzet VN-operaties' (versie 7-3-2014) <https://www.rijksoverheid.nl/binaries/rijksoverheid/documenten/kamerstukken/2014/03/07/beantwoording-kamervragen-over-aansprakelijkheid-van-de-staat-tijdens-inzet-in-vn-operaties/beantwoording-kamervragen-over-aansprakelijkheid-van-de-staat-tijdens-inzet-in-vn-operaties.pdf> (15-6-2017).

56 Letterlijk werd de Nederlandse staat aangeklaagd, dit onderzoek gebruikt echter de term overheid of regering omdat het met name ministeries waren die werden aangeklaagd.

Servische troepen. Deze mannen waren in dienst geweest van Dutchbat en hadden daarom recht om bij Dutchbat te blijven, echter zij werden na de inname van de enclave weggestuurd van de compound. Naderhand werden zij slachtoffer van de genocide. Uit de uitspraak van de rechter bleek de verantwoordelijkheid van de Nederlandse regering voor de dood van specifiek deze mannen. Zij had namelijk een directe zorgplicht voor deze mannen.⁵⁷ Al eerder was de regering aansprakelijk gehouden, maar zij was in beroep gegaan. In 2013 kwam de uitspraak van het gerechtshof.⁵⁸ Minister-president Rutte zei dat het kabinet de uitspraak zou bekijken en er naar zou handelen. Nogmaals werd benadrukt dat het kabinet achter de conclusie van Kok stond: 'dat Nederland en Dutchbat niet verantwoordelijk is voor de val van de enclave en de massamoord. De schuld daarvoor ligt bij de Bosnische Servische [red. militie], in het bijzonder natuurlijk bij Mladic en Karadzic.'⁵⁹ Dit is interessant. Rutte zei, als lid van het kabinet, dat de regering geen verantwoordelijkheid had, maar onderschreef wel expliciet de politieke medeverantwoordelijkheid. Dit onderschrijft de eerder waargenomen betekenis van politieke medeverantwoordelijkheid. Deze verantwoordelijkheidsname richtte zich dus niet op de val en genocide, maar enkel op de ontstane situatie die deze beide gebeurtenissen mogelijk maakte.

Ten tweede klaagden de Moeders van Srebrenica de Nederlandse overheid aan voor de dood van de 8000 mannen. De Moeders van Srebrenica zijn verschillende moeders uit Srebrenica die zijn verenigd in de gelijknamige stichting. Zij stelden de Nederlandse overheid dus medeverantwoordelijk voor de genocide.⁶⁰ Eerst werd de moeders geadviseerd niet de Nederlandse overheid maar de VN aansprakelijk te stellen. Zoals besproken bezat de VN echter immuniteit en kon daarom niet aangeklaagd worden.⁶¹ Uiteindelijk hield de rechter in 2014 de Nederlandse overheid verantwoordelijk voor de dood van 320 mannen die vanaf de compound van Srebrenica waren weggevoerd.

De rechtbank acht het aan het eind van de middag van 13 juli 1995 meewerken van Dutchbat aan de deportatie van de mannelijke vluchtelingen in de weerbare leeftijd die hun toevlucht hadden gezocht op de compound een onrechtmatige daad waarvoor de Staat aansprakelijk is. Het gaat om ongeveer 320 mannen.⁶²

Na de uitspraak werd de volgende reactie gegeven: 'De Staat betreurt zeer wat er destijds met de lokale bevolking van Srebrenica is gebeurd. De Verenigde Naties hebben vergeefs getracht het gebied te beschermen tegen wat is uitgemond in een genocide door Bosnisch-Servische troepen.'⁶³ Het kabinet bleef dus vasthouden aan de in 2002 genomen conclusie. Ze besloot daarom in oktober 2014 tegen de uitspraak van de rechter in beroep te gaan, want: 'De massamoord in Srebrenica is een vreselijk drama, waar de Bosnisch-Servische

---

57 Rechtspraak, 'Gevolgen van Srebrenica' (versie 3-5-2013) <http://deeplink.rechtspraak.nl/uitspraak?id=ECLI:NL:PHR:2013:BZ9225> (20-3-2017).

58 Rechtspraak, 'Gevolgen van Srebrenica'.

59 Zoals eerder dit hoofdstuk aangehaald. Deze uitspraak deed Rutte naar aanleiding van een persconferentie na de uitspraak van de rechter. Rijksoverheid, 'Persconferentie na ministerraad 6 september 2013'.

60 Telegraaf, 'Rechter buigt zich langdurig over Srebrenica' (versie 7-4-2014)

http://www.telegraaf.nl/binnenland/22479683/___Srebrenica__staat_verdedigt_rol_.html (29-5-2017).

61 Commissie van Advies inzake Volkenrechtelijke Vraagstukken (CAVV), 'advies inzake aansprakelijkheid van internationale organisaties', Adviesnummer 27 (2015) pdf.

62 De Rechtspraak, 'ECLI:NL:RBDHA:2014:8562' (versie 16-7-2014) <http://deeplink.rechtspraak.nl/uitspraak?id=ECLI:NL:RBDHA:2014:8562> (7-6-2017).

63 Defensie zoals geciteerd in: NOS, 'Het kabinet bestudeert de uitspraak' (versie 16-7-2014) <http://nos.nl/artikel/675611-kabinet-bestudeert-uitspraak.html> (29-5-2017).

troepen, en zij alleen, verantwoordelijk voor zijn'.⁶⁴ In juni 2015 had de rechter in deze zaak nog geen uitspraak gedaan.⁶⁵ Let wel, de overheid was in 2014 verantwoordelijk gehouden voor de dood van deze 320 mannen, niet voor de val van de enclave, ook niet voor de gehele genocide. Wel werd de overheid aansprakelijk gehouden voor de dood van specifiek deze mannen, wat een onderdeel was van de genocide, omdat zij zich op de compound bevonden en Dutchbat had geholpen met hun deportatie.

De oordelen in beide gevallen waren gebaseerd op *effective control* door de overheid, zij was dus aansprakelijk voor het handelen van ondergeschikten. Inzake Srebrenica waren dit de militairen van Dutchbat. Op zichzelf is dit interessant omdat ook kabinet Rutte II stelde dat de VN deze aansprakelijkheidspositie had.⁶⁶ De rechterlijke uitspraken gaven daarnaast ook aan dat er nog een tot dan toe onbeantwoorde verantwoordelijkheidsvraag was. De genomen politieke medeverantwoordelijkheid was blijkbaar niet voldoende. De overheid was namelijk ook juridisch aansprakelijk voor een gedeelte van de genocide. Dit kon omdat de rechter andere eisen stelde aan voorkennis dan het kabinet. Immers de rechters gingen er vanuit dat de verantwoordelijke autoriteiten in Srebrenica rekening hadden moeten houden met de mogelijkheid van de moord op de 320 mannen en dat de drie mannen die Dutchbat wegstuurde een zekere dood tegemoet gingen. De uitspraak over de 320 mannen ging zelfs direct in tegen de conclusie van de parlementaire enquêtecommissie. Deze stelde: 'De commissie is van mening dat Dutchbat geen verantwoordelijkheid draagt voor de scheiding van mannen en vrouwen. Deze verantwoordelijkheid moet volledig op het conto van de Bosnische Serviërs worden geschreven.'⁶⁷ Ondanks de rechterlijke uitspraken bleef het kabinet vasthouden aan de politieke medeverantwoordelijkheid.

Verandering van de context van de schuldvraag – Excuses

Nadat de overheid veroordeeld was voor de dood van de drie Bosniakken die de compound van Dutchbat hadden moeten verlaten en hierdoor omkwamen, maakte in 2015 de huidige minister van Defensie Jeanine Hennis, haar excuses aan de nabestaanden van de drie mannen.⁶⁸ Dit is in zichzelf al interessant omdat in 2014 het kabinet concludeerde dat een excuus niet nodig was.⁶⁹ De excuses laten echter nog meer zien. Het geeft geen ander inzicht in de verantwoordelijkheidsname van het kabinet want ook vanuit politieke medeverantwoordelijkheid kon het kabinet excuses aanbieden. Het laat wel zien dat het kabinet een eerste stap zette richting de erkenning dat de val van Srebrenica en de hierop volgende genocide niet afgesloten waren. Tegelijk laat het ook zien dat het kabinet probeerde een afsluiting te vinden voor dit *aanwezige*

---

64 Volkskrant, 'Staat vecht uitspraak over Srebrenica aan' (versie 9-10-2014) <http://www.volkskrant.nl/binnenland/staat-vecht-uitspraak-over-srebrenica-aan~a3764889/> (29-5-2017).

65 Eind juni 2017 werd de overheid aansprakelijk gesteld voor de dood van 350 mannen, allen waren van de compound getransporteerd en daarna gedood. 30 meer dan in de eerste uitspraak van de rechter. De overheid is ook heir verplicht gehouden een schadevergoeding te betalen aan de nabestaanden, echter maar dertig procent van de geleden schade. Deze dertig procent was erop gebaseerd dat de mannen dertig procent meer kans hadden gehad op overleven wanneer Dutchbat hen niet naar de bussen had gebracht. In: NOS, 'Staat gedeeltelijk aansprakelijk voor de dood van 350 slachtoffers van Srebrenica' (27-6-2017) <http://nos.nl/artikel/2180214-staat-gedeeltelijk-aansprakelijk-voor-350-slachtoffers-srebrenica.html> (6-7-2017).

66 Namelijk door de politieke medeverantwoordelijkheid te onderschrijven.

67 Parlementaire Enquêtecommissie, *Missie zonder vrede*, 448.

68 NRC, 'Excuses Hennis aan nabestaanden weggestuurde moslimmannen Srebrenica' (versie 25-6-2015)

<https://www.nrc.nl/nieuws/2015/06/25/excuses-hennis-aan-nabestaanden-weggestuurde-moslimmannen-srebrenica-a1415216> (20-3-2017).

69 Minister van Buitenlandse Zaken, 2014, blg-311697, nr. 29.

verleden.⁷⁰ De excuses van minister Hennis betroffen dus een specifieke zaak, maar ze laten zien dat de genocide en de val van Srebrenica niet afgesloten waren. De excuses laten namelijk zien dat minister Hennis opnieuw probeerde Srebrenica, en daarmee de verantwoordelijkheidsvraag, af te sluiten.⁷¹ Deze poging om de verantwoordelijkheidsvraag af te sluiten is interessant omdat het kabinet zelf in haar officiële stukken Srebrenica behandelde als zijnde een afgesloten hoofdstuk waar het lessen uit kon trekken. De excuses conflicteerden dus met de houding van het kabinet.

Deelconclusie

De ingenomen positie ten aanzien van de verantwoordelijkheidsvraag van Srebrenica van kabinet Rutte II was ogenschijnlijk hetzelfde als die van voorgaande kabinetten. Ook dit kabinet onderschreef namelijk een politieke medeverantwoordelijkheid voor de ontstane situatie waarin de val en genocide mogelijk waren. Ze kon daarom allereerst de verantwoordelijkheid materialiseren door jaarlijks hulp gelden te sturen naar Srebrenica. Daarnaast trok ze lessen uit het verleden, wat het best kan met een bepaalde afstand tot het historische object. De lessen waren in deze periode wel gespecificeerd, in tegenstelling tot vroeger, met name inzake nieuw beleid. Omdat het kabinet geen herhaling wilde van Srebrenica moest het defensieapparaat verbeterd worden en duidelijkheid komen over de verantwoordelijkheidsverdeling bij de nieuwe missie naar Mali. Kortom, Srebrenica leek een *voltooid verleden* voor het kabinet.

Doordat de context van de verantwoordelijkheidsvraag veranderde en de overheid een nieuwe vorm van verantwoordelijkheid toegewezen kreeg, veranderde de betekenis van de positie inname van het kabinet. Allereerst bleek de VN immuniteit te bezitten. De verantwoordelijkheid zoals genomen door Kok impliceerde een gedeelde verantwoordelijkheid, maar de uitspraak van de rechter liet zien dat de VN niet een ander gedeelte van de verantwoordelijkheid op zich zouden nemen. Alles zou op de schouders van de lidstaten terecht komen, waarbij Nederland het meest betrokken was bij specifiek de verantwoordelijkheidsvraag van Srebrenica. Ten tweede oordeelde de rechter dat de regering aansprakelijk was voor de deportatie van 320 mannen. De regering was dus niet alleen medeverantwoordelijk voor de ontstane situatie die de genocide mogelijk had gemaakt, maar was aansprakelijk voor de dood van deze mannen. De politieke medeverantwoordelijkheid was dus niet voldoende om Srebrenica af te sluiten. Daarom bleef de verantwoordelijkheidsvraag van Srebrenica een *aanwezig verleden*. De excuses van minister Hennis laten zien dat de regering een stap zette naar erkenning dat Srebrenica niet een *voltooid verleden* was, maar een *aanwezig verleden*. Tegelijk laten de excuses ook zien dat dit kabinet bleef werken aan het afsluiten van dit verleden.

---

⁷⁰ Herman Paul, *As het verleden trekt*, 100.

⁷¹ *Ibidem*, 42.

Hoofdstuk 3 – Positie inname van kabinet Rutte II volgens derden

Het standpunt van kabinet Rutte II krijgt reliëf wanneer dat wordt afgezet tegen wat anderen zeiden over de positie die dit kabinet innam. In het vorige hoofdstuk kwamen al een aantal externe partijen aan bod zoals personen en instanties die de overheid aanklaagden. Hun handelingen laten zien hoe moeilijk en gevoelig de schuldvraag van Srebrenica was. Uit dit tweede hoofdstuk bleek ook dat er een aantal gebeurtenissen plaatsvonden waarbij het kabinet opnieuw haar standpunt ten aanzien van de verantwoordelijkheidsvraag van Srebrenica moest formuleren. Deze momenten waren ook voor onafhankelijke personen en instanties een aanleiding om te reageren op deze standpuntinname van het kabinet. Daarom richt dit hoofdstuk zich op de standpunten die vredesorganisatie Pax, het onderzoeksinstituut Clingendael en een tweetal academici innamen over de positie van het kabinet ten aanzien van de verantwoordelijkheidsvraag in hun publicaties. Dit heeft als doel meer inzicht te creëren in de vraag waarom het kabinet de positie innam zoals zij dit deed.

Pax

De vredesorganisatie Pax hield zich bezig met Srebrenica sinds de val van de enclave. Zij werkte sinds de jaren 1990 aan het herstel van vrede in de regio en ondersteunde de slachtoffers van de genocide. Tijdens kabinet Rutte II was zij ook nauw betrokken bij (de herinnering aan) de val en genocide van Srebrenica. De reactie van Pax op de positie inname van het kabinet ten aanzien van de verantwoordelijkheidsvraag is onder te verdelen in drie aspecten, namelijk: historische kennis, verantwoordelijkheid en herdenken.

De organisatie richtte zich namelijk allereerst nog altijd op het verwerven van exacte historische kennis met betrekking tot de val en genocide: 'We blijven ons richten op het achterhalen van wat er precies in deze regio is gebeurd, bij publicaties van nabestaanden en ook als er juridische procedures in Nederland worden gevoerd over de verantwoordelijkheid van de Nederlandse staat bij de genocide.'⁷² Pax onderhield dus nog steeds een kennisrelatie met het verleden. De kennis zoals verworven door de regering via de onderzoekscommissies achtte zij blijkbaar niet voldoende. Een voorbeeld hiervan is de ondersteuning die zij bood bij het vinden van graven van Bosniakken op de voormalige compound van Dutchbat.⁷³ Deze graven gaven namelijk inzicht in het lot van de slachtoffers, de manier waarop zij de dood vonden en de eventuele rol die Dutchbat hierbij had gespeeld.⁷⁴ Ook gaf het de nabestaanden, dankzij kennis van dit lot, de kans het verleden af te sluiten. In dit traject verleende het kabinet volgens Pax niet genoeg medewerking. Zij deelde namelijk niet alle kennis wat zorgde voor vertraging in het proces.⁷⁵

Ten tweede pleitte Pax bij het kabinet voor het nemen van verantwoordelijkheid voor de val van Srebrenica en de genocide. Dit deed de organisatie naar aanleiding van de rechterlijke uitspraken over de aansprakelijkheid van de overheid inzake de dood van de drie medewerkers van Dutchbat en de 320

---

72 Pax, 'Srebrenica' (versie n.d.) <https://www.paxvoorvrede.nl/wat-wij-doen/programmas/srebrenica> (5-6-2017).

73 Pax, 'Grave found in Dutchbat compound in Srebrenica' (versie 26-7-2013) <https://www.paxforpeace.nl/stay-informed/news/grave-found-in-dutchbat-compound-in-srebrenica> (5-6-2017).

74 Dit specifieke graf bevond zich op de compound, militairen van Dutchbat hadden hier een aantal mensen begraven na de val van de enclave.

75 Pax, 'Grave found in Dutchbat compound in Srebrenica' (versie 26-7-2013) <https://www.paxforpeace.nl/stay-informed/news/grave-found-in-dutchbat-compound-in-srebrenica> (5-6-2017).

Bosniakken.⁷⁶ Blijkbaar was de verantwoordelijkheid, zoals genomen door Kok en herhaald door het kabinet Rutte II, volgens Pax niet voldoende. Daarnaast pleitte Pax voor initiatief vanuit de overheid om stappen te ondernemen waardoor Srebrenica in ieder geval voor de nabestaanden van de drie mannen afgesloten kon worden. Dit initiatief zou onder andere een schadevergoeding behelzen.⁷⁷ De overheid deed in 2014 een eenzijdig schadevergoedingsvoorstel aan de nabestaanden. Eenzijdig omdat de schadevergoeding was toegewezen zonder een gesprek met de nabestaanden. De reactie van Pax sprak voor zich: 'Deze lijn van ontkenning [red. van verantwoordelijkheid] en gebrek aan compassie lijkt nu te worden doorgetrokken.'⁷⁸ Het kabinet was namelijk na de eerste uitspraak van de rechter in cassatie gegaan en hield steeds vast aan onschuld.⁷⁹ 'Het is te hopen dat de regering alsnog tot inzicht komt en een open gesprek gaat voeren met deze nabestaanden. Met advocate Liesbeth Zegveld [red. de advocate van de nabestaanden van de drie Bosniakken] is PAX van mening dat dit voorstel 'respectloos' is.'⁸⁰ De overheid ging voorbij aan de nabestaanden door deze schadevergoeding eenzijdig vast te leggen.

Deze eerste twee deelgebieden laten allereerst zien dat Pax geen genoegen nam met positie van het kabinet ten aanzien van de verantwoordelijkheidsvraag. Pax wilde namelijk dat de overheid een eigen verantwoordelijkheid in de val en genocide op zich nam, dit is te vergelijken met de rechterlijke uitspraak die de term juridische aansprakelijkheid bezigde. Ten tweede laten de handelingen zien dat Pax zich richtte op het verwerken van een aanwezig verleden. Dit deed zij op dezelfde manier als de regering deed voordat zij haar conclusie trok. Pax vond dat de overheid niet genoeg ondersteuning bood in dit proces.

Een derde deelgebied is een initiatief rond de herdenking van Srebrenica. In 2014 werd een initiatief genomen om het hoofdkwartier van Dutchbat te verbouwen tot museum. De Nederlandse overheid steunde dit initiatief op financieel terrein, hier was Pax positief over.⁸¹ Dit museum werd opgericht om het verleden te herdenken. Dit was enerzijds een onderdeel van het verwerkingsproces van Srebrenica als *aanwezig verleden*. Dit onderschreef Pax. Anderzijds worden musea vaak gebruikt als herinneringscentra, zo ook dit herinneringscentrum. Dit verklaart waarom de overheid dit initiatief steunde. Dit museum was een voorbeeld van *voltooid verleden*. Dit sloot aan bij de positie van het kabinet die Srebrenica ook behandelde als een *voltooid verleden*.

---

76 Pax, 'Pax pleit voor politiek initiatief van uitspraak rechtbank den-Haag' (versie 16-7-2014) <https://www.paxvoorvrede.nl/actueel/nieuwsberichten/pax-pleit-voor-politiek-initiatief-na-uitspraak-rechtbank-den-haag-srebrenica> (5-6-2017); Pax, 'Laatste toelichting in rechtszaak voormalig dutchbattolk Srebrenica en nabestaanden elektriciens' (ersie 17-1-2013) <https://www.paxvoorvrede.nl/actueel/persberichten/laatste-toelichting-in-rechtszaak-voormalig-dutchbattolk-srebrenica-en-nabestaanden-elektriciens> (5-6-2017).

77 Pax, 'Politiek aan zet na uitspraak van hoge raad over aansprakelijkheid voor Srebrenica' (versie 6-9-2013) <https://www.paxvoorvrede.nl/actueel/nieuwsberichten/politiek-aan-zet-na-uitspraak-hoge-raad-over-aansprakelijkheid-srebrenica> (5-6-2017).

78 Pax, 'Compensatievoorstel defensie is een gemiste kans' (versie 10-4-2014) <https://www.paxvoorvrede.nl/actueel/nieuwsberichten/compensatievoorstel-defensie-is-een-gemiste-kans> (5-6-2017).

79 Rijksoverheid, 'Persconferentie na ministerraad 6 september 2013' (versie 6-9-2013) <https://www.rijksoverheid.nl/documenten/mediateksten/2013/09/06/persconferentie-na-ministerraad-6-september-2013>.

80 Pax, 'Compensatievoorstel defensie is een gemiste kans' (versie 10-4-2014) <https://www.paxvoorvrede.nl/actueel/nieuwsberichten/compensatievoorstel-defensie-is-een-gemiste-kans> (5-6-2017).

81 Pax, 'Former Dutchbat headquarters in Srebrenica to become a museum' (versie 4-7-2014) <https://www.paxforpeace.nl/stay-informed/news/former-dutchbat-headquarters-in-srebrenica-to-become-a-museum> (5-6-2017).

Clingendael

In deze periode werkte het Clingendael Instituut, Nederlands instituut voor internationale relaties, samen met Pax in de Balkan-regio.⁸² Daarnaast adviseerde het instituut het kabinet als 'leading Dutch think tank and diplomatic academy on international affairs'.⁸³ In tegenstelling tot Pax besprak Clingendael de positie van kabinet Rutte II ten aanzien van de verantwoordelijkheidsvraag van Srebrenica bijna niet. Ook niet naar aanleiding van gebeurtenissen die Pax wel aangreep om het verantwoordelijkheidsvraagstuk te bespreken, of voor het kabinet redenen waren om haar standpunten opnieuw weer te geven. Wel onderstreepte Clingendael twee keer impliciet de onschuld van de Nederlandse overheid door te wijzen op de verantwoordelijkheid van de VN. Zo stelde het instituut dat investeringen in Defensie noodzakelijk waren, want, 'na het echech van Srebrenica concludeerde Nederland dat je niet kunt rekenen op bondgenoten.'⁸⁴ Ook sprak het in een rapport over het gebruik van geweld in VN-vredesoperaties over: 'the UN's failure to protect civilians in Rwanda and Srebrenica in the mid-1990's'.⁸⁵

Deze citaten zijn interessant omdat het Clingendael verder niet inging op de verantwoordelijkheidskwestie van Srebrenica. Het instituut hoefde haar standpunt namelijk niet, in tegenstelling tot het kabinet, opnieuw te verwoorden, want het was een externe partij. Daarom laten deze citaten zien hoe het instituut tegenover de positie inname van het kabinet stond namelijk: Nederland was in de steek gelaten en de VN hadden gefaald. Hiermee haalde het instituut de verantwoordelijkheidsvraag bij de Nederlandse overheid weg. Zij werd namelijk slachtoffer van het handelen van de VN. Daarnaast behandelde het Clingendael Instituut Srebrenica als een *voltooid verleden* (de historische gebeurtenis werd namelijk niet meer besproken) waarvan de schuld buiten Nederland lag.

Academici

Als derde partij een tweetal academici die reageerde op de positie inname van het kabinet ten aanzien van de verantwoordelijkheidsvraag. De eerste academicus, professor Europese politiek aan de universiteit van Bath, Engeland, Ainius Lasas, stelde in het artikel *Legacies of Srebrenica* dat de relatie die kabinet Rutte II onderhield met Servië voortkwam uit *schuldgevoel* en *schaamte* voor de val van de enclave Srebrenica en de genocide die daarna plaatsvond.⁸⁶ Lasas stelde dat schuld en schaamte elkaar overlaptten. Degene die van mening waren dat de val en genocide plaatsvonden zonder dat de Nederlandse overheid of Dutchbat iets had kunnen doen neigden naar schaamte. De ministers die vonden dat de overheid of Dutchbat (mede)verantwoordelijk was voor de situatie bij Srebrenica neigden naar schuld.⁸⁷ Het gevolg van deze gevoelens was dat Nederland een zeer strikte relatie onderhield met Servië. Lasas ging specifiek in op de coöperatie van Servië in het

---

82 Pax, 'North Kosovo 2020, future histories in the making' (23-7-2014) <https://www.clingendael.nl/publication/north-kosovo-2020-future-histories-making> (15-6-2017).

83 Clingendael, 'About us' (versie n.d.) <https://www.clingendael.nl/about-us> (6-7-2017).

84 Marcel de Haas, 'Defensie: hoe nu verder', Instituut Clingendael (5-3-2013) <https://www.clingendael.nl/publicatie/defensie-hoe-nu-verder> (5-6-2017).

85 Nicole Ball en Erwin van Veen, 'Fighting for Peace, The tricky Business of using greater force in UN peace operations', Instituut Clingendael (2015)

<http://www.clingendael.nl/sites/default/files/Policy%20brief%20UN%20operations%20and%20the%20use%20of%20force%20-%20March%202015.pdf> pdf.

86 Ainius Lasas, 'Legacies of Srebrenica: The Dutch Factor in EU-Serbian Relations', *Political Psychology* 34 (2013) 899-915.

87 Lasas, 'Legacies of Srebrenica', 901-902.

Joegoslaviëtribunaal, Nederland eiste hierin volledige medewerking van het land.⁸⁸

Hoewel Lasas niet beschreef wat zijn mening was over de positie inname van het kabinet ten aanzien van de verantwoordelijkheidsvraag, conflicteerde de gevoelens van schuld die de professor waarnam wel met de conclusie van het kabinet. Schuld was namelijk gerelateerd aan verantwoordelijkheid voor de val en genocide, een verantwoordelijkheid die het kabinet ontkende. De tekst conflicteerde ook met de wens van het kabinet om Srebrenica te behandelen als een *voltooid verleden*. Lasas stelde namelijk dat schuld en schaamte, direct gerelateerd aan de val en genocide, de relatie met Servië tijdens kabinet Rutte II beïnvloedde.

Historica Erna Rijdsdijk trok de verantwoordelijkheidsvraag breder dan enkel de overheid en noemde Srebrenica in 2014 een 'Dutch National Trauma'.⁸⁹ Ze ging in het artikel *Forever connected* in op de vraag aan het kabinet vanuit de Europese Unie om jaarlijks op 11 juli de genocide van Srebrenica te herdenken. Het kabinet honoreerde het verzoek om een nationale herdenkingsdag te houden niet. Rijdsdijk stelde dat dit kwam omdat het kabinet de verantwoordelijkheidsvraag niet beantwoordde, maar enkel stelde dat zij de vrede bewaakte tijdens de missie naar Srebrenica.⁹⁰ Doordat de overheid zich alleen richtte op haar positie als vredesbewaakster nam zij geen verantwoordelijkheid in de genocide en de val van Srebrenica. De veroordeling voor de dood van 320 Bosniakken, behandeld in het tweede hoofdstuk, was in tegenspraak met de conclusie van het kabinet, aldus Rijdsdijk: 'At least, the judgement exposes a form of Dutch government control [red. dit is *effective control* zoals besproken in het tweede hoofdstuk] that has been denied for a long time and was instead attributed to the UN organisation which enjoys 'immunity'.⁹¹ Rijdsdijk stelde dus dat de uitspraak van de rechter liet zien dat het kabinet een verkeerde positie ten aanzien van de verantwoordelijkheidsvraag in had genomen. Op basis van *effective control* had de overheid een verantwoordelijkheid in de val en genocide bij Srebrenica.

Beide academici stelden dat de verantwoordelijkheidsvraag bleef spelen. Srebrenica kon niet als historisch object behandeld worden zonder ook naar de invloed van de verantwoordelijkheidsvraag te kijken, ook vijftien tot twintig jaar na dato. Zoals historicus Vladimir Petrovic over Srebrenica zei: '...one does not have to be a student of history in order to recognize that whereas it takes seconds to unleash horror, reckoning with it lasts much longer.'⁹²

Deelconclusie

Het instituut Clingendael hield zich in de dagelijkse gang van zaken niet bezig met de verantwoordelijkheidsvraag van Srebrenica. Clingendael onderschreef het standpunt van het kabinet. De vredesorganisatie Pax stelde echter dat het verleden niet afgesloten was en de verantwoordelijkheidsvraag door het kabinet nog niet beantwoord was. De organisatie richtte zich nog altijd op het verwerven van exacte historische kennis. Ze onderhield dus een kennisrelatie met het Srebrenica en vond dat de overheid niet genoeg ondersteuning gaf in het verwerven van deze kennis. Naast Pax signaleerden ook academici een

---

88 Ibidem, passim.

89 Erna Rijdsdijk, 'Forever connected', 131-146.

90 Rijdsdijk, 'Forever connected', 137-140.

91 Ibidem, 145.

92 Vladimir Petrovic, 'Investigating Srebrenica: Institutions, facts, responsibilities', *Southeast European and Black Sea Studies* 13 (2013) 119-120.

onvoltooid verleden. Dit betekent dat de verantwoordelijkheid zoals genomen door Kok voor hen niet voldeed. De politieke medeverantwoordelijkheid, waar het kabinet Rutte II herhaaldelijk naar terug verwees vond geen aansluiting bij twee van de hierboven genoemde partijen.

Hoofdstuk 4 – Conclusie

Direct na de val trachtte de regering een antwoord te vinden op de vraag welke betrokken partij nu welke verantwoordelijkheid had voor de val van Srebrenica en de hierop volgende genocide. Het antwoord op deze vraag probeerde zij te krijgen via onderzoeksommissies zoals het NIOD en de parlementaire enquêtecommissie. Deze onderzoeksommissies, en met hen de regering, benaderde de verantwoordelijkheidsvraag vanuit een exacte historische kennis. De commissies wilden namelijk precies weten wat er gebeurd was in en rond de val van Srebrenica. Aan de hand van deze informatie kon het toenmalige kabinet een politieke conclusie formuleren en de overheid verdere stappen ondernemen. Uiteindelijk concludeerde het NIOD dat er weliswaar fouten waren gemaakt door de Nederlandse regering, maar dat Dutchbat en met hen de regering, machteloos stonden tegenover de val en de genocide. Deze conclusie was gebaseerd op een zeer strikte benadering van voorkennis. Alleen een zeker weten van datgeen wat zou gebeuren gold als voorkennis.

In reactie op deze conclusie stelde toenmalig minister president Kok dat de regering een politieke medeverantwoordelijkheid had voor de situatie die het mogelijk had gemaakt dat de val en genocide plaatsvond. De regering was dus niet verantwoordelijk voor de val en genocide zelf maar had alleen een faciliterende rol vanuit de positie in de VN waardoor de Servische troepen de genocide konden uitvoeren. Dit was de reden waarom Christ Klep stelde dat de regering de verantwoordelijkheidsvraag voor de val en genocide van Srebrenica niet beantwoordde. Ondanks deze conclusie bood Kok wel zijn ontslag aan en viel het kabinet Kok II. Na deze politieke consequentie aanvaard te hebben achtte de regering de verantwoordelijkheidsvraag van Srebrenica als beantwoord en besteedde zij hier tijdens kabinet Rutte II geen aandacht aan. Omdat de verantwoordelijkheidsvraag beantwoord was, politieke consequenties waren aanvaard, was Srebrenica (de val en genocide) een *voltooid verleden* en leende het zich voor politieke lessen. Zo wist het kabinet dankzij Srebrenica dat er geïnvesteerd moest worden in Defensie. Ook werd Srebrenica als les behandeld voor de nieuwe missie naar Mali.

Tijdens kabinet Rutte II bleek het antwoord van het kabinet op de verantwoordelijkheidsvraag echter niet voldoende. De VN bleek namelijk immuun en kon niet delen in de verantwoordelijkheid. Dit betekende dat een gedeelte van de verantwoordelijkheid voor de ontstane situatie die de genocide mogelijk had gemaakt niet genomen werd. Ook waren er twee rechterlijke uitspraken dat de overheid onrechtmatig gehandeld had tijdens de val en genocide. Politieke medeverantwoordelijkheid voldeed niet omdat de rechter stelde dat de overheid juridisch aansprakelijk was voor een gedeelte van de genocide. De rechter baseerde dit oordeel op de opvatting dat de overheid op basis van de aanwezige informatie had moeten weten dat deze mannen een onmenselijke behandeling en zelfs dood tegemoet gingen. De rechters hadden dus een minder strikte opvatting van voorkennis.

In deze periode bood ook minister Hennis vanuit het kabinet excuses aan de nabestaanden van de drie Bosniakken die de dood vonden nadat zij de compound onrechtmatig moesten verlaten. Hoewel dit niet per definitie een nieuw inzicht betekende in de beantwoording van de verantwoordelijkheidsvraag laat het wel zien dat het kabinet onderschreef dat Srebrenica niet afgesloten was. Tegelijk laat het ook zien dat het kabinet

trachtte dit verleden alsnog af te sluiten.

Ook derde partijen reageerden op de positie van het kabinet ten aanzien van de verantwoordelijkheidsvraag. Hoewel het Instituut Clingendael de positie van het kabinet onderschreef ageerde de vredesorganisatie Pax zeer fel tegen de positie van het kabinet. De organisatie stelde dat het kabinet de verantwoordelijkheidsvraag nog moest beantwoorden en dat er zelfs nog niet genoeg exacte historische kennis was vergaard door de onderzoekscommissies. Het tweetal academici was weliswaar minder fel, maar stelde ook dat het kabinet nog geen antwoord had gegeven op de eigen verantwoordelijkheid in de val en genocide. Dit betekende dat de verantwoordelijkheidsvraag een *aanwezig verleden* bleef.

Doordat het kabinet zich, net als haar voorgangers, richtte op het hebben van zekere voorkennis. Dat is een exact weten dat er een genocide zou plaatsvinden. Concludeerde zij dat er alleen sprake was van een politieke medeverantwoordelijkheid en bleef Srebrenica een *voltooid verleden* voor het kabinet. De conclusie conflicteerde met juridische aansprakelijkheid en medeverantwoordelijkheid voor de val en genocide. Deze visies hadden een veel minder strikte benadering van voorkennis en stelde dat de overheid 'had moeten weten' van de verschrikkelijke gebeurtenissen die zouden plaatsvinden. Ook stelden bijvoorbeeld rechters dat de overheid *effective control* had over Dutchbat III, dat was de reden dat kabinet Rutte II niet kon vasthouden aan de verantwoordelijkheid van de VN. Politieke medeverantwoordelijkheid gaf dus geen antwoord op de verantwoordelijkheidsvraag inzake de val en genocide zelf. Juridische aansprakelijkheid en de vraag aan het kabinet om zelf een medeverantwoordelijkheid te nemen voor de val, gaven aan dat het kabinet antwoord moest geven op haar eigen rol in de val en genocide van Srebrenica. Concluderend kunnen we stellen dat een reden waarom verschillende partijen, met dezelfde exacte historische kennis, tot een andere conclusie kwamen betreft verantwoordelijkheid allereerst een verschillende definitie van voorkennis was. De vraag die gesteld werd was: hoeveel moet men weten voordat er sprake is van voorkennis? Ten tweede was er de vraag wie verantwoordelijk was voor het handelen van militairen ter plaatse. Omdat er voor verschillende partijen nog geen bevredigend antwoord was gegeven de regering, ook niet door kabinet Rutte II, bleef de verantwoordelijkheidsvraag van val en genocide van Srebrenica een *aanwezig verleden*.

De invloed van de ideologische achtergrond van de verschillende partijen die hun mening gaven betreft de verantwoordelijkheidsvraag valt mijns inziens niet uit te sluiten. Zo was Pax een vredesorganisatie, werd het NIOD gefinancierd door de overheid en positioneerde het instituut Clingendael zich als een onafhankelijke denktank. Mijn onderzoek leent zich niet voor het achterhalen van de exacte invloed van de ideologische motivatie van deze organisaties op hun houding ten aanzien van de positie inname van kabinet Rutte II. Een aanvullend onderzoek is hiervoor nodig.

Dit onderzoek loopt tot de uitzending van Argos eind juni 2015. De documentaire impliceerde dat andere VN lidstaten zoals de Verenigde Staten, Groot-Brittannië en Frankrijk meer voorkennis hadden dan voorheen werd aangenomen.⁹³ Hierdoor kwam de verantwoordelijkheidsvraag voor specifiek Nederland in een ander daglicht te staan. Naar aanleiding van de documentaire deed het NIOD op verzoek van minister van

---

93 VPRO/Human, 'Waarom Srebrenica moest vallen' <https://www.vpro.nl/programmas/2doc/2015/waarom-srebrenica-moest-vallen.html> (20-3-2017).

Defensie Hennis, een nieuw onderzoek.⁹⁴ De uitkomst hiervan publiceerde de organisatie in een rapport dat in december 2016 werd gepubliceerd. De uitkomst was dat het NIOD de in 2002 getrokken conclusie niet herzag omdat er meer archiefstukken openbaar moesten komen voor een eventueel andere conclusie. De CIA hield namelijk haar archieven van juli 1995 gesloten.⁹⁵ Sinds de uitzending van Argos lijkt de verantwoordelijkheid bij de VN te liggen, dit neemt echter de vraag naar de Nederlandse verantwoordelijkheid niet weg, het verlegt alleen de focus (wellicht zelfs tijdelijk). Het laat zelfs zien dat de zoektocht naar wie welke verantwoordelijkheid had in de val en genocide, blijft.⁹⁶ Daarom is er inzicht nodig in de positie van de regering, een definitief antwoord op de verantwoordelijkheidsvraag.

---

94 NIOD, 'De val van Srebrenica : luchtsteun en voorkennis in nieuw perspectief / verkenning door het NIOD Instituut voor Oorlogs-, Holocaust- en Genocidestudies rapport 2016' (2016) <http://www.niod.nl/sites/niod.nl/files/Rapport-Verkenning-NIOD-De-val-van-Srebrenica-Luchtsteun-en-voorkennis-in-nieuw-perspectief.pdf>.

95 NIOD, 'De val van Srebrenica' (2016).

96 NRC, 'Karadzic veroordeeld tot 40 jaar cel wegens volkerenmoord - gaat in beroep' (24-3-2016) <https://www.nrc.nl/nieuws/2016/03/24/karadzic-veroordeelt-tot-40-jaar-cel-wegens-volkerenmoord-a1408377> (27-3-2017).

Literatuur

Ankersmit, F., Grever, M., Jonker, E., Peters, R., & Ribbens, K. 'Het drama Srebrenica, Geschiedtheoretische beschouwingen over het NIOD-rapport' *Tijdschrift voor Geschiedenis*, 2 (2003) 3-65.

Ball, Nicole en Erwin van Veen, 'Fighting for Peace, The tricky Business of using greater force in UN peace operations', Instituut Clingendael (2015)
<http://www.clingendael.nl/sites/default/files/Policy%20brief%20UN%20operations%20and%20the%20use%20of%20force%20-%20March%202015.pdf> pdf.

Boom, van der Bart, *Wij weten niets van hun lot': gewone Nederlanders en de Holocaust* (Amsterdam 2012).

Clingendael, 'About us' (versie n.d.) <https://www.clingendael.nl/about-us> (6-7-2017).

Commissie van Advies inzake Volkenrechtelijke Vraagstukken (CAVV), 'Advies inzake aansprakelijkheid van internationale organisaties', Adviesnummer 27 (Den-Haag 2015) pdf.

Haas, Marcel de, 'Defensie: hoe nu verder', Instituut Clingendael (versie 5-3-2013)
<https://www.clingendael.nl/publicatie/defensie-hoe-nu-verder> (5-6-2017).

Howard, Michiel, 'the First World War reconsidered', in Jay Winter, Geoffrey Parker en Mary R. Haberkirk (eds.), *The Great War and the twentieth century* (New Haven en Londen 2000) 3-29.

Klep, Chris, *Somalië, Rwanda, Srebrenica: de nasleep van drie ontspoorde vredesmissies* (Amsterdam 2008).

Klep, Christ, 'Srebrenica als politiek en moreel dilemma', *Carré, Orgaan van de Nederlandse Officieren vereniging* 27 (2004) 20-24.

Koenen, Sander, *Peter van Uhm: ik koos het wapen* (Amersfoort 2015).

Lasas, Ainius, 'Legacies of Srebrenica: The Dutch Factor in EU-Serbian Relations', *Political Psychology*, 34 (2013) 899-915.

Ministerie van Buitenlandse Zaken, *Rapportage 2013, Internationale mensenrechtenprocedures* (Den-Haag 2014).

Ministerie van Buitenlandse Zaken, 'Beantwoording vragen van het lid Van Bommel over de besteding van hulpelden voor Srebrenica ' (versie 12-7-2013)
<https://www.rijksoverheid.nl/binaries/rijksoverheid/documenten/kamerstukken/2013/07/12/beantwoording-kamervragen-over-besteding-hulpelden-voor-srebrenica/beantwoording-kamervragen-over-besteding-hulpelden-voor-srebrenica.pdf> (15-6-2017).

Ministerie van Buitenlandse Zaken, 'Beantwoording feitelijke vragen inzake Artikel 100 brief over een Nederlandse bijdrage aan de UN Multidimensional Integrated Stabilisation Mission in Mali (MINUSMA)' (versie november 2013) <https://www.rijksoverheid.nl/documenten/kamerstukken/2013/11/27/beantwoording-feitelijke-vragen-inzake-artikel-100-brief-over-een-nederlandse-bijdrage-aan-de-un-multidimensional->

integrated-st (15-6-2017).

Ministerie van Defensie, 'Antwoorden op de vragen over aansprakelijkheid van de staat bij inzet VN-operaties' (versie 7-3-2014)

<https://www.rijksoverheid.nl/binaries/rijksoverheid/documenten/kamerstukken/2014/03/07/beantwoording-kamervragen-over-aansprakelijkheid-van-de-staat-tijdens-inzet-in-vn-operaties/beantwoording-kamervragen-over-aansprakelijkheid-van-de-staat-tijdens-inzet-in-vn-operaties.pdf> (15-6-2017).

Ministerie van Defensie, *Eindrapportage Programma SPEER Terugblik op de invoering van ERP bij Defensie* (Den-Haag 2013).

Ministerie van Defensie, 'Missie in Mali' (versie, n.d.) <https://www.defensie.nl/onderwerpen/missie-in-mali> (6-7-2017).

NIOD, *De val van Srebrenica, luchtsteun en voorkennis in nieuw perspectief* (Amsterdam 2016).

NIOD, 'Srebrenica-rapport, Persbericht' (versie 10-4-2002) <http://www.niod.knaw.nl/nl/srebrenica-rapport/persbericht> (7-6-2017).

NIOD, 'Srebrenica: een 'veilig' gebied Reconstructie, achtergronden, gevolgen en analyses van de val van een Safe Area' (Amsterdam 2002) http://publications.niod.knaw.nl/publications/srebrenicarapportniod_nl.pdf.

NOS, 'Erdogan geeft stemadvies en beschuldigt Nederland van Massamoord' (versie 14-3-2017) <http://nos.nl/artikel/2163086-erdogan-geeft-stemadvies-en-beschuldigt-nederland-van-massamoord.html> (22-3-2017).

NOS, 'Het kabinet bestudeert de uitspraak' (versie 16-7-2014) <http://nos.nl/artikel/675611-kabinet-bestudeert-uitspraak.html> (29-5-2017).

NOS, 'Staat gedeeltelijk aansprakelijk voor de dood van 350 slachtoffers van Srebrenica' (27-6-2017) <http://nos.nl/artikel/2180214-staat-gedeeltelijk-aansprakelijk-voor-350-slachtoffers-srebrenica.html> (6-7-2017).

NOS, 'Voerhoeve: Wij hebben Dutchbat niet verraden' (versie 29-5-2015) <http://nos.nl/artikel/2038359-voerhoeve-wij-hebben-dutchbat-niet-verraden.html> (27-5-2017).

NRC, 'Excuses Hennis aan nabestaanden weggestuurde moslimmannen Srebrenica' (versie 25-6-2015) <https://www.nrc.nl/nieuws/2015/06/25/excuses-hennis-aan-nabestaanden-weggestuurde-moslimmannen-srebrenica-a1415216> (20-3-2017).

Handelingen Tweede Kamer der Staten Generaal (hierna: HTK), 'Behandeling van: - het rapport van de tijdelijke commissie besluitvorming uitzendingen (26454) (debat met de regering)' (versie 17-10-2000) <https://zoek.officielebekendmakingen.nl/h-tk-20002001-709-735> (15-6-2017).

HTK, 'Presentie en opening (dinsdag 16 april 2002)' (versie 23-4-2002) <https://zoek.officielebekendmakingen.nl/h-tk-20012002-4539-4541.html> (15-6-2017).

HTK, 'Debat over het rapport van de Tijdelijke commissie aanvullende onderwerpen NIOD-rapport (28341, nr. 2)' (versie 7-5-2002) <https://zoek.officielebekendmakingen.nl/h-tk-20012002-4751-4775> (15-6-2017).

HTK, 'Regionale Benadering Westelijke Balkan; Brief regering; Reactie op de brief van de Vereniging Dutchbat 3' (versie 23-3-2012) <https://zoek.officielebekendmakingen.nl/kst-29478-10> (15-6-2017).

HTK (Aanhangsel), 'Antwoord vragen Peters, van Bommel, Voordewind, Thieme en Pechtold over de gerechtelijke uitspraak die de Staat aansprakelijk stelt voor de dood van drie mannen tijdens de genocide in Srebrenica' (versie 24-1-2012) <https://zoek.officielebekendmakingen.nl/ah-tk-20112012-1094> (15-6-2017).

HTK (Aanhangsel), 'Antwoord op vragen van de leden Ten Broeke, Van Oosten en Van der Steur over de civiele aansprakelijkheid van de Staat der Nederlanden bij militaire uitzendingen' (versie 28-10-2013) <https://zoek.officielebekendmakingen.nl/ah-tk-20132014-331> (15-6-2017).

Parlementaire enquêtecommissie Srebrenica, *Missie zonder vrede, Eindrapport Parlementaire Enquête commissie Srebrenica* (Den-Haag 2003).

Paul, Herman, *Als het verleden trekt* (Amsterdam 2016).

Pax, 'Compensatievoorstel defensie is een gemiste kans' (versie 10-4-2014) <https://www.paxvoorvrede.nl/actueel/nieuwsberichten/compensatievoorstel-defensie-is-een-gemiste-kans> (5-6-2017).

Pax, 'Former Dutchbat headquarters in Srebrenica to become a museum' (versie 4-7-2014) <https://www.paxforpeace.nl/stay-informed/news/former-dutchbat-headquarters-in-srebrenica-to-become-a-museum> (5-6-2017).

Pax, 'Grave found in Dutchbat compound in Srebrenica' (versie 26-7-2013) <https://www.paxforpeace.nl/stay-informed/news/grave-found-in-dutchbat-compound-in-srebrenica> (5-6-2017).

Pax, 'Laatste toelichting in rechtszaak voormalig dutchbattolk Srebrenica en nabestaanden elektriciens (versie 17-1-2013) <https://www.paxvoorvrede.nl/actueel/persberichten/laatste-toelichting-in-rechtszaak-voormalig-dutchbattolk-srebrenica-en-nabestaanden-elektriciens> (5-6-2017).

Pax, 'North Kosovo 2020, future histories in the making' (23-7-2014) <https://www.clingendael.nl/publication/north-kosovo-2020-future-histories-making> (15-6-2017).

Pax, 'Pax pleit voor politiek initiatief van uitspraak rechtbank den-Haag' (versie 16-7-2014) <https://www.paxvoorvrede.nl/actueel/nieuwsberichten/pax-pleit-voor-politiek-initiatief-na-uitspraak-rechtbank-den-haag-srebrenica> (5-6-2017).

Pax, 'Politiek aan zet na uitspraak van hoge raad over aansprakelijkheid voor Srebrenica' (versie 6-9-2013) <https://www.paxvoorvrede.nl/actueel/nieuwsberichten/politiek-aan-zet-na-uitspraak-hoge-raad-over-aansprakelijkheid-srebrenica> (5-6-2017).

Pax, 'Srebrenica' (versie n.d.) <https://www.paxvoorvrede.nl/wat-wij-doen/programmas/srebrenica> (5-6-2017).

Petrovic, Vladimir, 'Investigating Srebrenica: Institutions, facts, responsibilities, *Southeast European and Black Sea Studies* 13 (2013) 119-120.

Rechtspraak, 'De gevolgen van Srebrenica' (versie 3-5-2013)
<http://deeplink.rechtspraak.nl/uitspraak?id=ECLI:NL:PHR:2013:BZ9225> (20-3-2017).

De Rechtspraak, 'ECLI:NL:RBDHA:2014:8562' (versie 16-7-2014)
<http://deeplink.rechtspraak.nl/uitspraak?id=ECLI:NL:RBDHA:2014:8562> (7-6-2017).

De Rechtspraak, '05/6963 MAW-T, 05/7103 MAW-T en 12/953 MAW-T' (versie 25-3-2013)
<https://uitspraken.rechtspraak.nl/inziendocument?id=ECLI:NL:CRVB:2013:BZ1164&showbutton=true&keyword=BZ1164> (29-5-2017).

Reijner, Tom, 'Rutte razend na uitspraken Erdogan over Srebrenica' (versie 14-3-2017)
<http://www.elsevier.nl/nederland/achtergrond/2017/03/erdogan-we-kennen-nederlanders-van-slachting-srebrenica-469530/> (22-3-2017).

Rijksoverheid, 'Betrekkingen Nederland - Bosnië en Herzegovina' (versie n.d.)
<https://www.rijksoverheid.nl/onderwerpen/betrekkingen-met-nederland/inhoud/bosnie-herzegovina> (4-4-2017).

Rijksoverheid, 'Persconferentie na de ministerraad 1 november 2013' (versie 1-11-2013)
<https://www.rijksoverheid.nl/documenten/mediateksten/2013/11/01/persconferentie-na-de-ministerraad-1-november-2013> (4-4-2017).

Rijksoverheid, 'Persconferentie na ministerraad 6 september 2013' (versie 6-9-2013)
<https://www.rijksoverheid.nl/documenten/mediateksten/2013/09/06/persconferentie-na-ministerraad-6-september-2013> (4-4-2017).

Rijsdijk, Erna, "Forever Connected": State Narratives and the Dutch Memory of Srebrenica' in Dbravka Zarkov en Marlies Glasius (eds.) *Narratives of Justice in and out of the courtroom, former Yugoslavia and Beyond* (Berlijn 2014) 131-146.

Rijsdijk, Erna, 'Het spook van Srebrenica' (versie 5-3-2017) via: <https://www.sg.uu.nl/videos/het-spook-srebrenica> (12-5-2017).

Rijsdijk, Erna, *Lost in Srebrenica, Responsibility and Subjectivity in the Reconstructions of a Failed Peacekeeping Mission* (Amsterdam 2012).

Spijkers, Otto, 'Staatsaansprakelijkheid voor Srebrenica', *Overheid en Aansprakelijkheid*, 24 (2014) 29-37.

Telegraaf, 'Rechter buigt zich langdurig over Srebrenica' (versie 7-4-2014)
http://www.telegraaf.nl/binnenland/22479683/___Srebrenica__staat_verdedigt_rol___.html (29-5-2017).

Trouw, 'Politici, erken toch het falen in Srebrenica' (11-6-2014) pdf.

Volkskrant, 'Defensie wil langdurige juridische procedures voorkomen' (versie 23-6-2014)
<http://www.volkskrant.nl/binnenland/defensie-wil-langdurige-juridische-procedures-voorkomen~a3677342/> (29-5-2017).

Volkskrant, 'Staat vecht uitspraak over Srebrenica aan' (versie 9-10-2014)
<http://www.volkskrant.nl/binnenland/staat-vecht-uitspraak-over-srebrenica-aan~a3764889/> (27-5-2017).

Volkskrant, 'We hebben erkenning gekregen' (versie 25-6-2017) <http://www.volkskrant.nl/binnenland/-we-hebben-erkenning-gekregen~a2462291/> (29-5-2017).

VPRO/Human, 'Waarom Srebrenica moest vallen' (versie 29-6-2015)
<https://www.vpro.nl/programmas/2doc/2015/waarom-srebrenica-moest-vallen.html> (20-3-2017).

Vuijsje, Ies, *Tegen beter weten in, zelfbedrog en ontkenning in de Nederlandse geschiedschrijving over Jodenvervolging* (Amsterdam 2010).

Wiebes, Cornelis, *Intelligence en oorlog in Bosnië, 1992-1995: De rol van de inlichtingen en veiligheidsdiensten. Srebrenica, een 'veilig' gebied*. Deelstudies (Amsterdam 2002).